

УДК 32

ПРОБЛЕМА РАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ПОТРЕБ ТА ІНТЕРЕСІВ

Сергій Орлов

*Львівський державний університет внутрішніх справ,
кафедра філософії, політології та юридичної логіки
вул. Городоцька, 26, 79007, м. Львів, Україна*

Валерій Денисенко

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті автор аналізує поняття раціоналізації в наукових працях М. Вебера й обґрунтовує необхідність часткового переосмислення поняття раціоналізації в сучасному світі.

Ключові слова: раціоналізація, цілераціональна дія, політична поведінка, інтереси.

Поняття раціоналізації в сучасному світі набуває нової актуальності з огляду на кілька аспектів. Політики стикаються з новими викликами, зокрема, із глобалізацією, зміцненням інформаційного суспільства та світовими конфліктами. Трансформація сфери політичного потребує нової відповіді на запитання «як вчиняти?», *cui bono* («кому на благо») буде ухвалення тих чи інших рішень та відповідного способу поведінки, як можна легітимізувати ці дії.

Формування наукової раціональності досліджували А. Бергсон, М. Вебер, Г.-Г. Гадамер, М. Гайдеггер, Е. Гуссерль, В. Дільтей, Г. Зіммель, В. Зомбарт, Е. Кассіер, О. Конт, К. Мангайм, Т. Парсонс, К. Поппер, Г. Ріккерт, К. Ясперс та ін. Важливими для наукового осмислення поняття раціональності є праці Т. Куна, С. Кримського, І. Лакатоса, В. Товарниченка, П. Фейерабенда, С. Пролеєва, а також Б. Алексеєва, П. Давидова, І. Касавіна, М. Кісселя, Б. Липського, М. Мамардашвілі, Л. Мікешіної й ін. Безсумнівно, список учених, що мали на меті дослідити принципи раціональної поведінки, не є вичерпним, оскільки з кожною зміною політичної ситуації поставало питання: чому люди поведуться в такий спосіб і що їх змусить змінити свою поведінку?

У таких умовах раціоналізація як спосіб оцінки політичних дій важлива з урахуванням кількох нюансів. По-перше, запровадження цього поняття резюмує усвідомленість дій політичних суб'єктів. По-друге, вона дає змогу передбачати їхній розвиток, тому має унікальне значення для науки.

Для розуміння самого поняття необхідно звернутися до аналізу наукових праць М. Вебера – одного з перших учених, який запропонував власну, ґрунтовну концепцію раціональної дії. Зауважимо, що вчений аналізував не стільки феномен раціональності, скільки процес раціоналізації суспільних відносин, тобто методологічну суть поняття раціоналізації.

Дослідження Веберового розуміння раціоналізації варто здійснювати з урахуванням факту, що ці розвідки супроводжувалися масштабними трансформаціями і в науці, і в економічних, соціальних та політичних сферах, адже водночас відбувається бурхливий розвиток тех-

нологій, становлення та формування ринкової економіки, перехід від традиційного суспільства до індустріального, за висловлювання самого М. Вебера. Тобто поняття раціоналізації запроваджувалося на тлі кризи в науці, бо на зламі XIX та XX ст. відбувалася дискредитація метафізичного знання, яке намагалися замінити інституціоналізмом і вивченням соціальних практик.

Під час аналізу процесів виокремлення духовного життя та життя світського, соціального, громадського М. Вебер доходить висновку, що це здійснюється за сценарієм, за яким свого часу роз'єдналися релігія та магія. Відомо, що перша – це хибний зв'язок між причиною і наслідком, який передбачав, що дії мага обов'язково приведуть до бажаного результату. У такий спосіб домінувала віра в те, що людина керує природою. Натомість релігія почалася з усвідомлення, що не людина головна, навпаки, – надприродне керує людиною. Відчуті себе цілком у владі вищих сил, які неможливо контролювати, означало визнати владу вищих сил, яких можна лише просити та задобрювати, за твердженням Д. Фрезер. У XX ст. віра у владу вищих сил поступається вірі в силу розуму, який своїми раціональними мотивами здатен керувати людською поведінкою.

У процесі зміни інститутів М. Вебер обирає центральною темою проблематику раціоналізованої соціальної дії: соціальна поведінка людини має раціональну основу, а не емоційну, традиційну чи ціннісну. Саме поняття «раціоналізація» задумувалося як ціннісно нейтральне і повинне було позначати кілька явищ.

У праці «Образ суспільства в Макса Вебера» німецький учений Р. Бендикс зазначає, що термін «раціоналізм» для М. Вебера має принаймні три значення, по-перше, раціоналізм як предмет дослідження був важливий для вираження індивідуальної свободи, що найкраще відповідало критеріям капіталістичної системи. По-друге, раціоналізм був для М. Вебера синонімом ясності; соціальна наука, отже, можлива була лише на засадах концептуальних відмінностей, які не мають точної копії в соціальній реальності. Власне, спроба вберегти соціальну науку в умовах кризи була чи не основним мотивом для М. Вебера запровадити поняття раціональної дії. Фраза «Всі номінально відмінні явища насправді непомітно переходять одне в одне» у працях М. Вебера постійно повторюється. По-третє, існують відкриття М. Вебера, які стосуються процесу раціоналізації та полягають в аналізі багатьох визначень «раціоналізації» у різних сферах людської діяльності» [1].

У методологічному сенсі це виражається ось у чому: раціоналізм концептуалізується не онтологічно (у вигляді невід'ємної частини соціального буття), а методологічно, тобто відповідає не на запитання «чому відбуваються зміни?», а «як ми можемо пояснити поведінку людини в умовах цих змін?». Завдяки раціоналізації ця поведінка починає вважатися такою, що підлягає дослідженню. На думку М. Вебера, раціоналізація проникає в усі сфери суспільного життя, зокрема в економіку, політику, релігію, науку, і шлях для неї прокладає технологічний прогрес, який дає змогу вимірювати основні технічні чинники.

Важливо, що поняття раціоналізації викристалізовується в протиставленні до поняття ірраціонального, тобто інтуїтивного, нелогічного, духовного, причому не заперечує його. Раціоналізувати власні дії означало надати їм сенсу, що виходить за межі конкретної свідомості та є результатом функціонування певної системи інститутів, норм, цінностей. Раціоналізація поведінки супроводжувала процес секуляризації, водночас і процес узгодження духовного та матеріального світогляду. У праці «Протестантська етика і дух капіталізму» автор стверджує: «Там, де зростає багатство, тією ж мірою зменшується релігійне завзяття. Тому, виходячи з логіки речей, я не бачу можливості, щоб відродження істинного благочестя могло продовжуватись тривалий час. Бо релігія неминуче мусить породжувати як працелюбність (industry), так і ощадливість (frugality), а ці властивості неминуче ведуть до багатства» [4]. Тож раціоналізація відкидає протиставлення релігійності економічному достатку.

На початку ХХ ст. перше місце серед мотивів раціональної дії посідає поняття економічного раціоналізму, що можна розглядати як «дух аскетичної релігійності»: «Дух <...> аскетичної релігійності так само, як і в монастирському господарстві, привів до виникнення економічного раціоналізму тому, що ця релігійність преміювала найголовніше – аскетично зумовлені, раціональні імпульси поведінки» [4].

Економічне підґрунтя раціоналізації означає не лише можливість визначити результати своїх вчинків, а й можливість діяти вигідно і вирахувати «правильні дії», бо раціоналізується спосіб ведення господарства, управління в усіх сферах соціального життя і спосіб усвідомлення людиною себе і власного місця у світі.

Усе це сприяє посиленню соціальної ролі науки, яка, за М. Вебером, втілює принцип раціональності, проникаючи в усі сфери життя, насамперед у виробництво, а згодом в управління і побут. Це дає підстави констатувати універсальну раціоналізацію тогочасного суспільства.

Проте неправильно буде стверджувати, що для М. Вебера раціональною є лише та поведінка, яка узгоджується із принципами логіки й інших наук. Для нього такою може бути і релігійна поведінка, і містичні вірування, оскільки абсолютно всі форми свідомості потребують певного пояснення, виправдання, які по суті є раціональними, логічними.

Релігійні ідеї також підлягають раціоналізації, яку визначає внутрішня логіка. М. Вебер стверджує, що іманентна логіка, якій підпорядковуються ідеї, зокрема й релігійні, – це логіка їхньої раціоналізації. Послідовне логічне розгортання кожної ідеї, виведення висновків, їхня внутрішня диференціація, утворення зв'язку з іншими ідеями (шлях перетворення ідей на систему поглядів, на світогляд) – усе це процес раціоналізації.

Важливо, що існує раціоналізації одного типу. Учений аналізує своє суспільство у вигляді такого, якому властива так звана західна раціональність, що не варто вважати раціональністю універсальною. Адже може існувати ворожий капіталістичному раціоналізм, який супроводжуватиме громадян, скажімо, комуністичних держав.

Проте всі ці суспільства мають спільну ознаку – індустріалізацію. Унаслідок раціоналізації відносин, що, як уже згадувалося, простежується в усіх сферах суспільного життя, в Європі виникає цілком новий тип суспільства – суспільство індустріальне. Усі попередні типи суспільства, на відміну від сучасного, М. Вебер називає традиційними і визначає їх такими, де відсутні формально-раціональні начала в управлінні.

Отже, процеси індустріалізації, секуляризації та встановлення критеріїв раціональності, на думку М. Вебера, тісно взаємопов'язані. Вони спричинені модернізацією, що передувала запровадженню капіталістичного ладу.

Індустріальне суспільство розташовується на території, яку «звільнила секуляризація», і всяка спроба повернути ці території під владу релігії загрожує функціонуванню економіки, що, натомість, легітимізує домінування формальної раціональності.

Формальна раціональність – це передусім калькульованість, а формально-раціональне підлягає кількісному дослідженню [7]. Формальна раціональність панування визначається розрахунком: що можливо технічно і що можна насправді використати. На противагу формальній раціональності, М. Вебер вводить поняття матеріальної раціональності, яка відповідає ціннісному критерію та здійснюється соціальною дією, що повинна оцінюватися спільнотою з погляду на її моральність. Суть матеріальної раціональності М. Вебер розкриває через концепцію раціональності громадського «Я», яке прогресує, обґрунтовану в згаданій праці «Протестантська етика і дух капіталізму». Раціоналізацію і раціональність він трактує як неминучі наслідки розвитку капіталізму, що виявляється не лише в економічних відносинах, а й навіть у специфічному способі мислення, прийнятому в суспільстві.

З формальною раціональністю М. Вебер пов'язує цілераціональну дію, її він визначає поведінкою, якій активний індивід або спільнота надають суб'єктивного сенсу. Соціальною дією стає тоді, коли смисл, що вбачає в ній суб'єкт, збігається з дією інших людей і орієнтується на неї.

Отже, люди надають своїй поведінці ціннісно забарвлених мотивів, які є індивідуально визначеними. Сформулювати ці мотиви означає зарахувати певну дію до категорії тих, які мають значення. Незначущі події, що не збігаються з потребами й інтересами, залишаються поза сферою уваги і не мають для спільноти жодної цінності. Тобто визначення смислу, відповідно до якого формується мета, – це водночас і надання цінності певній дії; якщо зрозуміємо цю цінність, то зрозуміємо й дію. На думку М. Вебера, життя спільноти, на відміну від механічних систем, залежать не від попередніх подій, а від того, що ще не відбулося, тобто існує у формі ідеї, наміру. Подальший розвиток науки підтвердив такі позиції у вигляді виникнення та формування ідей соціального конструктивізму (конструкціонізму).

Обираючи цілераціональну дію як методологічну основу, М. Вебер відмежувався від соціологічних теорій, які за основу беруть поняття «народ», «суспільство», «державна», «економіка» та ін. Учений стверджує, що існування інститутів на кшталт «держави», «спільноти» – лише ймовірність того, що індивіди в процесі дії зважають на ці утворення. Коли така ймовірність зменшується, існування даного інституту стає проблематичнішим, а зведення цієї ймовірності нанівещь означає закінчення діяльності даного державного, правового чи іншого інституту [8].

У зв'язку із цим дослідник вводить принцип «орієнтації на іншого», яким намагається пояснити всезагальне через індивідуалізацію. Згідно із М. Вебером, теорія соціальної дії починається там, де виявляється, що економічна людина – дуже спрощена модель людини, яка змушена діяти в політичній системі [8].

Отже, за з М. Вебером, наявність суб'єктивного смислу й орієнтація на нього – дві необхідні ознаки соціальної дії. Він виокремлює цілераціональну, ціннісно-раціональну, афективну і традиційну соціальні дії.

«Соціальна дія, як і будь-яка дія, може бути визначена: 1) цілераціонально, тобто через очікування певної поведінки <...> та через використання цих очікувань як «умови» або «засобу» (для раціонально спрямованих дій критерієм раціональності є успіх); 2) ціннісно-раціонально, тобто через свідому віру в етичну, естетичну, релігійну або всяку іншу безумовну цінність (самоцінність) певної поведінки, взятої незалежно від її успішності; 3) афективно, особливо емоційно – через актуальні афекти й почуття; 4) традиційно, тобто через звичку» [2, ст. 318]. Саме цілераціональна дія і формальна раціональність характеризують капіталізм.

З-поміж них найобґрунтованіша за смисловою структурою є дія, орієнтована на суб'єктивну раціональність, що здійснюється відповідно до засобів, які вважають (суб'єктивно) адекватними для досягнення чітко усвідомлюваних цілей; ця дія використовує для досягнення цих цілей засоби, які сам суб'єкт визнає адекватними.

Поняття правильно-раціональної поведінки М. Вебер використовує для описання об'єктивно раціональної дії. Цілераціональна й правильно-раціональна дії збігаються тоді, коли засоби, що суб'єкт обрав як найадекватніші для досягнення мети, виявляються найвідповіднішими і з погляду суспільства.

Цілераціональна дія – ідеальний тип, тобто рідко трапляється в реальності і становить собою радше мисленнєву конструкцію, аніж емпіричне узагальнення. Отже, можна припустити, що раціоналістичний характер його методу зовсім не передбачає раціоналістичного трактування самої соціальної реальності. Тобто цілераціональність – методологічна категорія, а не онтологічна настанова дослідника. Це засіб аналізу дійсності, а не властивість самої дійсності: «Суто ціннісно-раціонально <...> діє той, хто, незважаючи на передбачувані на-

слідки, діє згідно зі своїми переконаннями й виконує те, чого, як йому здається, вимагають від нього обов'язок, гідність, краса, релігійні приписи, пієтет або важливість якоїсь справи. Ціннісно-раціональна дія <...> завжди є дією, що узгоджується із «заповідями» або «вимогами», які суб'єкт вважає такими, що покладені на нього. Лише тоді, коли людська дія <...> орієнтована на такі вимоги <...> ми будемо говорити про ціннісну раціональність» [3].

У разі ціннісно-раціональної дії мета і сама дія збігаються, вони не розділені, як за афективної дії. На відміну від ціннісно-раціональної, афективна дія завжди підлягає розчленуванню: «Цілерационально діє той, хто орієнтується на мету, засоби і побічні ефекти і водночас раціонально зважає те, як співвідносяться засоби і мета, як мета співвідноситься з побічними ефектами, а також як різні цілі співвідносяться одна з одною, тобто діє неафективно (передусім, неемоційно) і нетрадиційно» [3].

Для М. Вебера всі ці дії вагомі, адже мають здатність постійно повторюватися в суспільстві, становлять типи поведінки, що і є об'єктами дослідження соціології. На думку вченого, для соціології важлива однотипність в настановах соціальної поведінки, яку він називає моральними нормами або звичками. Ці норми стають звичками тоді, коли вкорінилися в спільноту впродовж тривалого часу. «Звичай ми будемо визначати «зумовленим інтересами», – акцентує мислитель, – якщо можливість його емпіричної присутності зумовлена тільки цілерациональною орієнтацією поведінки окремих індивідів на однакові очікування» [3]. Тобто поведінку й очікування поєднує поняття інтересу, які формують звичай і норми, а вони вже є предметом дослідження науки.

Проблематика раціональності відображена у Веберовому політологічному вченні про бюрократію, що в індустріальному суспільстві перебирає на себе роль організаційного центру національної держави. Саме тому раціоналізацію вчений розуміє як своєрідне силове поле, куди втягуються практично всі проблеми сучасного суспільства.

М. Вебер аналізував напругу між бюрократизацією, демократизацією та раціоналізацією, яка зростає з розвитком політичного й бюрократичного панування. Однак, вважаючи необхідним існування фахового кваліфікованого чиновництва, що було би бюрократією, яка діє раціонально, мислитель застерігав від розвитку тотальної бюрократизації суспільства. Він зауважував, що для протистояння цій тенденції необхідна противага, яку, з одного боку, може забезпечити демократія, а з іншого – харизматичний політичний лідер.

Подальший розвиток раціональної бюрократії у ХХ ст. засвідчив, що М. Вебер не помилявся, але водночас вніс до порядку денного й нові проблеми. На одну з них звертають увагу російські дослідники П. Гайдено та Ю. Давидов: «Попри всю важливість і справедливість Веберових попереджень, висловлених із цього приводу, він не врахував внутрішніх трансформацій, яких неминуче зазнає бюрократія, тільки-но почне утверджувати своє тотальне панування, ліквідуючи всі протидії, трансформацій, унаслідок яких бюрократія втрачає раціональну властивість, не стає від цього схожою на ірраціональну бюрократію традиційних суспільств. М. Вебер не міг передбачити появу бюрократії зовсім нового типу, який не зводиться ні до раціональної бюрократії, ні до бюрократії традиційної» [5, с. 354]. Звідси – строга обмеженість Веберової концепції бюрократії, що робить її такою, яку можна застосовувати до аналізу проблем нашого суспільства лише із застереженнями. Ці застереження стосуються тоталітарного панування і зумовлюють необхідність уточнення Веберової теорії бюрократії.

Де межа між раціоналізацією та свободою? Ця проблема сьогодні постає особливо гостро з огляду на розвиток технологій і штучного інтелекту, на який уже планують перекласти обов'язок ухвалення соціально значущих рішень. Окрім того, український дослідник Д. Яковлев констатує, що парадоксом раціональності можна вважати співіснування різних типів раціональності в одному суспільстві, що має наслідки – визнання можливості

різних вихідних суперечливих світоглядів, відмову від абсолютного суб'єкта на користь безлічі локальних суб'єктів, можливість наявності раціональності ненаукового типу [4].

Отже, дослідження поняття раціоналізації потребує переосмислення в сучасних умовах, коли все більше аспектів політичного процесу накладаються один на один і коли стираються межі не лише між державами, а й між мотивами політичної дії, які все-таки не втрачають своєї логіки та виправданості в окремій спільноті.

Список використаної літератури

1. Бендикс Р. Образ общества у Макса Вебера. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/vebovr/08.php.
2. Вебер М. Избранное. Образ общества / отв. ред. и сост. Я. Вебер. М.: Юрист, 1994. 702 с.
3. Вебер М. Основные социологические понятия. Западноевропейская социология XIX – начала XX вв. М., 1996. С. 455–491. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Weber/osn_soc.php.
4. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. URL: <http://litopys.org.ua/weber/wbr.htm>.
5. Гайденко П., Давыдов Ю. История и рациональность: социология М. Вебера и веберовский ренессанс. М.: Политиздат, 1991. 367 с.
6. Лякішева А. Ідеї соціальної дії (поведінки) в теоретичних концепціях М. Вебера, Т. Парсонса, Р. Мертона: наукові записки нду ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. 2012. № 1. URL: file:///D:/%D1%84%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D0%B0/Nzsp_2012_1_51.pdf.
7. Олексенко Р. Раціоналістична філософія капіталізму М. Вебера і сучасність. Освіта регіону. URL: <http://social-science.com.ua/article/1193>.
8. Яковлев Д. Процес раціоналізації політичної взаємодії: теоретичні основи та історичні витоки. Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. / редкол.: С. Ківалов (кер. авт. кол.), Л. Кормич (ред.), М. Польовий (відп. секр.) та ін.; ОНЮА, Південноукр. центр гендерних проблем. Вип. 37. Одеса, 2009. С. 53–63. URL: <https://tinyurl.com/y8zl7wrm>.

THE PROBLEM OF RATIONALIZING OF NEEDS AND INTERESTS

Sergey Orlov

*Lviv State University of Internal Affairs
Department of Philosophy, Politology and Juridical Logic,
Gorodotska str., 26, 79007, Lviv, Ukraine*

Valerii Denysenko

*Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Theory and History of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

In the article author analyzes the concepts of rationalization in the scientific works of M. Veber and justifies the necessity of particular rethinking of concept of rationalization in nowadays world.

Key words: rationalization, rational action, political behavior, interests.